

ВАСА ПЕЛАГИЋ И БЕОГРАД

Рађање и развитак социјалистичких идеја и њихово уношење у шире народне масе у Србији, и посебно у Београду, где је тај процес имао своје посебне, нарочите путеве, од интереса је не само за историчара него и свакога нашег човека кога занимају они токови друштвеног живота код нас који су претходили данашњици, а у већој или мањој мери су утирали путеве за њу.

У још доста једноставном друштву Србије, које још није било прешло пут до значајнијег и изразитијег друштвеног диференцирања и сазреле свести о њима, као што је то у то време био случај са неким развијенијим земљама, социјалистичке мисли у јавни живот Србије уносили су малобројни појединци. Били су то најчешће млади људи, ентузијастичке нарочите врсте, спремни на личне жртве за своја схватања и идеје које су заступали. Поникли у средини која им није пружала ни довољно услова за један потпуније заснован и продубљен научни поглед на савремене друштвене односе, ни сасвим јасну перспективу даљег друштвеног развитка, они су крчили путеве социјалистичкој мисли, али су полазили и странпутицама, сагледали неправде у тадашњем друштву и указивали на потребе њиховог револуционарног отклањања и рушења постојећег поретка, али су бивали и скучени видицима свога времена и степеном развитка друштва у коме су живели и коме су, хтели они то или не хтели, припадали.

Међу првим именима која је забележила историја социјалистичке мисли и настојања да друштво крене ка својој социјалистичкој фази, међу Србима је свакако значајно име Васе Пелагића. Не толико по идејама оригиналним и на

већој висини, него у писаној и усменој речи Светозара Марковића, колико по упорности с којом је при њима остајао и уверењу и жару с којим је та своја схватања ширио и бранио. Јер, за разлику од знатног броја присталица који су врло брзо напустили покрет и идеологију Светозара Марковића, Васа Пелагић, иако са извесним недоследностима условљеним објективним и субјективним узроцима, остао је веран борби за социјалистичке идеале, за национална и социјална права, за праведне и хумане људске односе. А некадашњи марковићевци, социјалисти, комунци и како су већ били тада називани, писали су памфлете, чланке, пародије или приповетке у којима су Васу Пелагића исмевали као „новог Месију“, као чудо од човека и слично.

Тај и такав Васа Пелагић био је и својим личним животом и својом делатношћу везан за Београд, за тадашња политичка и друштвена кретања у Београду, за београдски јавни живот и социјалне сударе у њему.

Први Пелагићев боравак у Београду пада у време његовог детињства и ране младости. Као и непуна пола века доцније његов земљак Петар Кочић, и Васа Пелагић отишао је из своје Босне у Београд на школовање. „Тежећи за науком“ — како пише сам Пелагић — дошао је 1851 године у Београд и ту остао до 1860. Било му је тада тек тринаест година. Родио се 1838 године у Горњем Жабару у Босни. Учио је гимназију, а затим богословију, послужујући, као и многа сељачка деца из Србије, по господским кућама. Мада су услови под којима се школовао у Београду свакако били тешки, и мада је то утицало и на његово здравље, Пе-

лагић је ипак већ као ђак испољавао свој бунтовни темперамент и пружао отпор школи намењеној формирању послушних поданика, властима оданих грађана и будућој бирократији. Бар у два маха, ако не и више пута, његов положај ђака долазио је у питање, то јест већ је био пред истеривањем из школе због сукоба с професорима, јер „нагонише ђаке да уче напамет лекције“ и јер је у школи „владао принцип задавања, слушавања и слушања без расуђивања“. Непокоран, бунтован и упоран, он би „често довикивао“ да је у Београд на школовање дошао „ради знања и слободе, а не ради воловске покорности и бапског слушавања.“ „Да није имао крупних пријатеља“ — каже сам Васа Пелагић у својој Аутобиографији — не би се одржао у школи.

Школа, у којој су једно време били Васи Пелагићу школски другови и двојица каснијих претседника краљевске српске владе под последњим Обреновићем, д-р Владан Ђорђевић и д-р Лазар Докић, није укротила бунтовног младића. После десетогодишњег боравка у Београду, из кога није понео много лепих успомена, Пелагић је отишао за учитеља у своју Босну. Већ три године касније, 1863, означен од турских власти као бунција и пред опасношћу да пред тим властима одговара због критике њених поступака, Пелагић је опет у Београду. Овога пута само у пролазу за Беч и Москву. Ту је, три године пре Светозара Марковића, у додиру са идејама руских револуционарних демократа. После краћег боравка у Немачкој опет је у Београду пун планова и предлога за оснивање српских школа у крајевима под Турском. Али док влада у Београду хоће да од њега начини свог агента, он води с њом „читав рат“ зато што она „ни десету част не троши на просвјету Срба у Турској колико троши на своје шпијуне“.

Следиле су године рада у Босни, закалуђеривање због примитивних услова и ограничених могућности деловања, па године заточења у Малој Азији, јер његов рад против турских власти у Босни и против стања и прилика у њој није могао остати непознат и незапажен. А

онда је дошло бекство из заточеништва и поновни долазак у Београд, у пролеће 1871 године. Упозната с поступцима турских власти у Босни према Васи Пелагићу, нарочито из војвођанске либералне, милетићевске штампе, београдска јавност дочекала га је као националног мученика и борца „за просвјету и ослобођење српско“. Но српска влада и онај уски део друштва у Србији који је држао власт у својим рукама, или имао утицаја на њу, имао је своје посебне рачуне и планове с Васом Пелагићем и његовом популарношћу. Само овај рачун прављен је без Пелагића. Тај помало чудни човек који је умео и смео да учини током свог живота огроман корак, од богословца стицајем околности и архимандрита по нужди и невољи до популаризатора и пропагатора социјалистичких идеја, није се дао упрегнути у јарам једне реакционарне и конзервативне владе. Од противника турске власти и њеног насиља у Босни, Пелагић израста у противника сваке насилничке власти и сваког затирања народних слобода. У листу Уједињене српске омладине, *Младој Србадији*, он тада пише „противу рђавштине државних и црквених великаша“. Сукоб са владом у Београду, која покушава на разне начине да од Пелагића начини оруђе у својим рукама, непрекидно расте. Влада покушава да преговара с њим, али без успеха, и само га раздражује и пружа му доказе о својој правој политици, која се крије иза патриотских и национално ослободилачких парола и програма. У својој Аутобиографији он бележи из те полемике између њега и владиних кругова: „Ја се нисам клањао неправдама турским, па нећу ни вашим“. „А што ви вели те да нисте Турци него „народна влада“, то су шарене ријечи које само малоумне заваравaju“. „Ко год гази народна права и слободе и ко народу намете и даље увећава, тај је тиранин народу, па ма он био Турчин или хришћанин, био он син народа или туђинац“. „Зар смо ми волови да нам јарам на ветар мећете? Зар су људи пси да им ваша полиција држи катанац на устима?“

Док је Васа Пелагић тамновао у за-

Сл. 1 — Васа Пелагић, детаљ споменика, рад М. Поповића.

точеништву у Малој Азији, у Србији је започео свој познати рад и политичку и друштвену активност Светозар Марковић. У време овог Пелагићевог боравка у Србији он је уз Светозара Марковића, Светозаревог брата Јеврема, и неке друге потписао 2 августа 1871 године проглас програмског карактера о потребним променама у политичком и друштвеном животу и државној организацији. То, поред других познатих података, говори о Пелагићевим везама са Светозаром Марковићем и покретом коме је овај стајао на челу. Мада је у политичком програму који је изнесен у том прогласу било више прогресивно-буржоаских и буржоаско-демократских захтева него социјалистичких, што је било условљено не само недовољно прецишћеним и идејно неискристалисаним схватањима социјализма од стране његових протагониста и првобораца у Србији него и објективним условима:

неразвијеношћу друштва и непостојањем развијеније друштвене структуре, ипак је он и такав какав је био претстављао тада најнапреднији друштвено-политички програм у Србији. А Васа Пелагић сврстао се иза њега у прве редове и дао му и својим именом одређену привлачност и вредност у тадашњем српском јавном животу.

Година 1872 била је година забране напредних, а нарочито социјалистички оријентисаних и обележених листова и часописа, прогона, затварања и протеривања пропагатора и истакнутих претставника напредних, социјализму блиских или у основи према њему оријентисаних политичких схватања. Разуме се да је то задесило и Васу Пелагића, кога су полициски плаћеници и физички напали, а београдска га је полиција по наредби тада најмоћнијег човека и Србији, а уједно једног од најреакционарних политичара кога је Србија имала,

Јована Ристића, протерала из Србије као непожељног, на онакав начин на који се протерују људи без занимања, пробисвети, скитнице и крадљивци.

Животни пут Васе Пелагића и његов јавни рад све су ближе социјалистичким идејама. Протеран из Београда, гањан по крајевима под аустро-угарском влашћу, Пелагић доспева, као и Светозар Марковић у време својих студија, у Швајцарску с намером да се што боље упозна са савременим социјалистичким идејама. Јер у тој земљи могло се тада сусрести много социјалистичких емиграната и наћи много тадашње социјалистичке литературе. Ту се Пелагић шире него дотада упознао са разним социјалистичким идејама тог времена. Али се не би могло рећи да је у често противречним и супротним ставовима и гледиштима, која су се кретала од анархистичких и нихилистичких до научно марксистичких, увек у довољној мери умео да снађе, да одвоји утопистичке или реформистичке идеје од идеја научног социјализма и да уочи значај Маркових и Енгелсових ставова.

Такав Пелагић, социјалиста из убеђења и ентузијаста, није, разуме се, био добро дошао гост властодршцима у Београду и када се, и поред противљења полиције, крајем 1874 године ипак ту нашао, доспео је у затвор.

Следеће године биле су године Босанско-херцеговачког устанка. Нерешеност националног питања и његова испреплетаност са социјалним питањима која ће још и после Пелагићеве смрти тражити своје решење, довешће га на поприште овог устанка, у борбу која је трајала од 1875 до 1878 године заједно са групом социјалиста. У том устанку он претставља најрадикалније крило и јасно увиђа и отклања династичке интересе Обреновића и Карађорђевића, које ови преко својих људи настоје да уткају у циљеве ове буне.

После аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине, 1878 године, следиле су године прогањања и протеривања Васе Пелагића и у том погледу такмиче се власти у Аустро-Угарској са властима у Србији. Јован Ристић, вођа либерала у Србији није заборављао Пелагића да

га је у својим објављеним списима јавно називао „гробаром Србије“. Зато власти у Београду и 1881 и 1882 године протерују Пелагића из Србије. Међутим, ако не може да живи у Београду, Пелагић у њему штампа своје радове. Његова књига *Народна права или наше неодољне потребе* доживела је ту судбину да буде 8 марта 1890 године јавно спаљена на Славији у Београду, а њему је било суђењо пред београдским варошким судом. У децембру 1890 године Пелагић је већ ко зна по који пут протеран из Београда и Србије. Али, популарност овог борца расла је у Србији из године у годину све више па је Народна скупштина 1891 већином гласова поништила одлуку о изгону Пелагићевом из Србије и омогућила му повратак.

После овог повратка он је све изразитији пропагатор социјалистичких идеја у Београду и Србији, али овај његов рад и деловање имају одјека и преко тадашњих граница земље. Године 1892 објављује брошуру „Одговор на четири друштвена питања. Шта је социјализам? Шта оће социјалисти? Које науке и какве нужде гоне људе у социјализам? Има ли у Србији мјеста социјализму?“

Приликом суђења Васи Пелагићу пред варошким судом у Београду 1890 године, као и приликом протеривања његовог из Србије крајем те исте године, а затим приликом интерпелација и дебате у Народној скупштини тим поводом, показало се да је Васа Пелагић стекао не само велику популарност у широким народним масама и јавности у Србији, него и велики углед. Зато су у владајућим круговима тражили начин како да отстране Васу Пелагића и његов утицај из јавног живота Србије, а нарочито у Београду, да сруше његов углед и нашкоде његовој популарности. Изгледа да је овога пута иницијативу преузео познати либералски експонент на митрополитској столици у Србији митрополит Михаило. Начињен је веома перфидан план. Требало је Васу Пелагића прогласити лудим и спровести га у београдску лудницу. Али слободарски Београд није допустио да се план спроведе до краја. После три не-

деље огромне масе света кренуле су према лудници и ослободиле Васу Пелагића. Била је то најлепша манифестација слободарства Београда и демонстрација против владајућих кругова која је изведена у последњој деценији деветнаестог века у овом граду. А у исто време био је то триумф борца који је, изгнан из родног краја, прогањан у скоро свим земљама у којима је боравио и протериван из њих, доживео пуно ангажовање маса за његову личну слободу. Био је то и триумф народних маса у Београду и почетак њиховог излажења на улици организовано и са јасно одређеним циљем.

Но ни то није поколебало властодршце. Они ни даље не пуштају Пелагића на миру у Београду. Стицајем околности закалуђереног Васу Пелагића, који већ одавно нема никакве везе са црквом и религијом, него је пропагатор социјалистичких идеја, хвата полиција и силом доводи у Саборну цркву да ту буде рашчињен. Више оперетски него политички мудар, овај поступак црквених власти само је допринео даљем јачању Пелагићеве популарности.

Мира између власти и Пелагића ни даље није могло да буде. Када је 1896 године изишло из штампе Пелагићево дело „Ко је преступник и бунтовник и ко руши ред и мир, имање и морал, вјеру и фамилију?“, у коме се он залаже за међународни савез свих трудбеника, за револуционарни, научни социјализам и раднички покрет, опет је доспео пред суд, од кога је осуђен и августа 1896 године спроведен из Београда у Пожаревац на издржавање казне. После неколико месеци био је пуштен на слободу и тада последњи пут борави у Београду, јер је 1897 опет у пожаревачкој казниони, где га обара болест, од које и умире у тамници 6 фебруара 1899 године, по новом календару.

За Београд биле су везане многе наде Васе Пелагића, а доживео је у њему и многа разочарања за која су се побринули тадашњи владајући кругови у Београду. Идући испред свога времена у нашој средини, а заостајући за већ развијеном марксистичком мишљу кла-

сика, Пелагић је у Београду, као и у Србији и другим крајевима с нашим живљем, био упоран и неуморан носилац идеја које су стварале трасу за развитак радничког покрета, за даље његове путеве. Он је један од оних ретких људи у Србији који су, после смрти Светозара Марковића и одвођења покрета који је он започео у воде буржоаског радикализма, радио, борио се и страдао за социјалистичке идеје, који је умео да заталаса шире масе на појединим питањима против власти, владајућих кругова и поретка. Познато је такође да су за његово име и његова настојања везане у знатној мери и прве прославе Првог маја у Београду.

У Београду је Пелагић издао и многа своја дела, међу којима би можда требало истаћи: *Каква права требају народу па да истински напредовати може и да дође у царство општег благостања и знања, у царство правде и мира*, Београд 1882; *Народна права или наше неодложне потребе*, Београд, 1889; *Дужности влада и власти или које су владе и власти разумне и честите*“, Београд 1890; *Нови гробари Србије и Српства* (у Београду око 1890 године под псеудонимом, без насловне стране и без ознаке места и године издања); *Пир бездушника и величанство радника*, Београд 1891; *Тумач научних и политичких речи*, Београд 1892; *Одговор на четири друштвена питања. — Шта је социјализам? Шта оће социјалисти? Које науке и какве нужде гоне људе у социјализам? Има ли у Србији места социјализму?*, Београд 1892; *Социјализам или основни препорођај друштва*, Београд 1894; *Наука и радни народ или шта вели наука у корист радног народа*, Београд 1895; *Пелагићева одбрана пред судом држана 23 марта 1895 год. у Београду*, Београд 1895; *Ко је преступник и бунтовник и ко руши ред и мир, имање и морал, веру и религију*, Београд 1896; *Друга Пелагићева одбрана пред судом 5 јуна 1896 год. у Београду због оптужене књиге: »Ко је преступник и бунтовник и ко руши имање и породицу«*, Београд 1897; *Из државне и либералне луднице или Васа Пелагић у Лудници*, Београд 1897.

Поред тога, Пелагић је у београдским листовима објавио низ чланака.

Прогањан од тадашњих властодржаца, од двора и министара, цркве и полицајаца у Београду, Васа Пелагић је у широком грађанству и код омладине Београда и целе земље стекао и поштовање, и популарност, и углед, и ауторитет. Док га је званични Београд прогањао, трпао у тамницу, затвор или лудницу, онај други Београд стајао је уз њега и поводом њега знао је да покаже и свој отпор властима и владајућим.

Иако су нека Пелагића схватања, кад их данас историски посматрамо, била наивна у поређењу с делима класика марксизма, иако је у њима било још доста плеве међу чистим зрнима, ипак му се мора признати да је у своје време учинио много за популарисање социјалистичких схватања. И када се једном буде писала историја бораца који су у Београду деловали на развијању радничког покрета и социјализма, име Васа Пелагића неће бити изостављено.

VASA PELAGIĆ ET BELGRADE

D. VUČENOV

Vasa Pelagić fut l'un des premiers de ceux qui luttèrent pour les droits des travailleurs, l'un des pionniers de la pensée socialiste à Belgrade. Bien qu'il ne fut pas né en Serbie, il passa dans la capitale une bonne partie de sa vie. Il y vint comme garçonnet pour y faire ses études et y resta dix ans. Au cours des années, son activité de révolutionnaire national et social le fit entrer de plus en plus en conflit avec les intérêts du gouvernement et des cercles dirigeants de Belgrade. Pour cette raison, il fut plusieurs fois expulsé de Belgrade et de la Serbie par la police, toujours pour y revenir. Plus il se rapprochait des idées socialistes et plus il participait à la propagande en leur faveur, plus se creusait le fossé qui le séparait des autorités et plus devenaient fréquentes et sévères les persécutions dont il était l'objet. Une des machinations les plus obscures dont ces autorités usèrent à l'égard de Pelagić fut son internement dans l'asile d'aliénés de Belgrade. Toutefois une foule considérable de Belgradois donnèrent l'assaut à l'asile et libérèrent Pelagić. Aux début, Pelagić eut pour adversaire principal Jovan Ristić, qui fut pendant un certain temps régent, président du conseil et l'homme le plus puissant de toute la Serbie; d'autres représentants des milieux réactionnaires assumèrent ensuite ce rôle. Dans l'intervalle entre ses arrestations et ses expulsions de Belgrade, Pe-

lagić parvenait à y publier ses écrits, brochures et livres où, à mesure que se rapprochait la fin du XIXe siècle, il critiquait de plus en plus et avec plus en plus de violence le régime et l'organisation sociale et plaidait en faveur du socialisme, unique voie pouvant permettre à la société de se libérer de l'injustice sociale, de l'oppression et de l'inégalité. Quand le popularité de Vasa Pelagić fut devenue telle à Belgrade et en Serbie que même la majorité de l'Assemblée Nationale du Royaume de Serbie vota pour que fut annulée la décision d'expulser Vasa Pelagić de Serbie, les autorités firent appel au pouvoir judiciaire; a deux reprises, il fut condamné à la prison à cause de ses écrits où il critiquait le régime au pouvoir en Serbie, tout en militant en faveur du socialisme. Il mourut en prison en 1899.

Bien que ses idées n'aient pas toujours été à la hauteur du socialisme scientifique, son action fut d'une grande importance, en ce sens qu'elle frayait la voie qui devait permettre au mouvement ouvrier de se développer à Belgrade et en Serbie et même dans les autres régions yougoslaves et aussi parce qu'elle contribuait à populariser les idées socialistes en général.

Illustration dans le texte.

Fig. 1 — Vasa Pelagić, détail du monument, oeuvre de M. Popović.